

<https://doi.org/10.53656/bel-2026-1s-2>

ДАТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА НАПРАВЛЕНИЕ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ И СТАРОЧЕШКИ – БЕЗПРЕДЛОЖНА СПРЯМО ПРЕДЛОЖНА УПОТРЕБА

Гл. ас. д-р **Мая Николаева Радичева**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията¹ е посветена на една от семантичните употреби на дателния падеж – дателен падеж за направление в среднобългарски и старочешки, като се набляга на безпредложната му употреба, считана за по-архаична, която е съпоставена с предложната употреба. Прави преглед на някои от интерпретациите, свързани със значенията на дателен падеж в различни падежни теории и класификации. Същинското сравнение се базира основно на примери от два текста от XIV век – Троянската повест и Хрониката на така наречения Далимил, допълнени от други релевантни примери от исторически граматика на двата езика. Основните изводи, до които води анализът, са, че: а) разглежданата употреба е по-добре представена в среднобългарски; б) и в двата езика се наблюдава преход от безпредложни към предложни конструкции, определян като един от най-важните процеси в славянските езици, довел до съществено изменение на синтактичната им система.

Ключови думи: дателен падеж; среднобългарски; старочешки; семантика за направление; локална функция

Интерпретацията на значенията на дателния падеж (по-нататък също „ДП“, датив) често е предмет на съпоставителни и/или сравнително исторически анализи, разглеждащи различни етапи от развитието на един или няколко славянски езика. Тези значения могат да се различават както в зависимост от падежната теория, към която се придържа съответното изследване, така и от езиковата страна, на която е посветено – семантика или синтаксис. Така например според Виноградов, като поддръжник на концепцията за падежната многозначност, ДП служи, за да бъде обозначен фактът, че понятието, изразено чрез глагол или име, има значение за друго предметно понятие, което е предназначено за него или е отпращено към него (Vinoogradov, 1947, p. 45). За Р. Якобсон – автор на теорията за общите значения на падежите – общото значение на дателния падеж е напълно ясно – той изразява независимо от действието съществуване на предмета и по-

добно на творителния показва периферийното му положение, а както Винителния – връзката му с действието. Това е и причината дативът да бъде определян като падеж на непрекия, косвен или страничен обект (Якобсон, 1936, р. 157). Според Ч. Филмор и неговата теория за дълбинните падежи датив (D) е падежът на одушевеното същество, засегнато от състоянието или действието, назовавано с глагола (Филмор, 1968, р. 405).

В диахронен план ДП не е изследван цялостно в отделен труд, както например творителен, местен и винителен падеж. Той е обект на студии, статии и други научни изследвания, чийто предмет са единични употреби (значения) на този падеж, често определяни като необичайни за семантиката на ДП, както и конструкции, при които в съвременните славянски езици се използват други падежи. Тук безспорно се откроява т.нар. „дателен притежателен“, наричан още дателен падеж в генитивна функция, който не спира да привлича езиковедите. Много от научната продукция, свързана със семантиката на ДП, е посветена на староруски. Погледвайки към диахронните изследвания, свързани с ДП, няма такива, които да се занимават със сравнение между отделни славянски езици, а поради факта, че съвременният български е аналитичен, липсват изобщо езиковедски опити за сравнение с други езици, по-конкретно с чешки.

Значения на дателен падеж

Според М. Младенова съвременните славянски езици оказват значително влияние върху интерпретациите на ДП и неговата семантика в по-ранните фази от тяхното развитие (Mladenova, 2024, р. 11).

Трудностите при точното разграничение на падежните значения, съответно отнасянето на конкретни конструкции към някое от тях, се дължат най-вече на тънката граница между синтаксиса и семантиката, която често се смесва и затруднява (не позволява) еднозначно отнасяне към конкретно значение. В книгата си „Значение на падежните грамими в старочешки в сравнение със среднобългарски“ посочвам, че често синтактични функции на падежите могат да бъдат и са обяснявани и през призмата на семантиката (Radicheva, 2013, р. 12). Така например ТП предикативен, който е „пропускан“ в някои изследвания тъкмо заради предполагаемо отпращане към синтаксиса (вж. напр. Ljubenova, 2006, р. 9), още от появата си в някои славянски езици има ясно очертани семантични критерии за употреба – когато управляващият глагол има значение за извънредно, особено, временно съществуване на някого (нещо) във връзка с действието (Mrazek, 1964, р. 214), при предикативност, обозначаваща назначаване на временна (изборна) длъжност, провъзгласяване и др. Ясно доказателство за това е съвременната му употреба в чешкия език, където той се конкурира с именителен падеж.

Интерпретацията е идентична и при дателния падеж и по-конкретно тълкуванията на ДП в локална функция. Още в увода на доклада си „Дателный падеж

направления в славянских языках“ Арне Галис посочва, че освен при непреходни глаголи за придвижване в пространството, т. е. глаголи със значение „идти к“, „приходитъ к“..., към дателния падеж за направление следва да се отнесат и преходни глаголи със значение „переноситъ к“, „переводитъ к“, „направлять к“ и др., като при последните дателният падеж за направление се приближава до функцията на непряко допълнение, която има дателният падеж при т. нар. глаголи за даване (verba dandi) (Galis, 1963, p. 104 – 105). В същата статия Галис посочва, че дателен падеж за направление трябва да се разграничава от т. нар. *dativus commodi* – ДП за предназначение, от т. нар. „финален дателен падеж“ и от *dativus sympatheticus* (Galis, 1963, p. 104 – 105). Това разграничаване е подчертано и от други изследователи на темата – Д. Станишева пише, че при някои примери за безпредложен дателен за направление се касае за „псевдопространствено“ значение, намиращо се на границата на семантиката „предназначение“ (*dativus commodi*) (Stanisheva, 1964, p. 103). Ходова посочва, че в старобългарския език са засвидетелствани два безпредложни падежа за изразяване на движение в пространството – винителен и дателен, които първоначално се различават по смисъл, а впоследствие разликите между тях се губят, за което говорят случаите на взаимната им замяна. Позовавайки се на А. Б. Правдин, Ходова определя два типа конструкции с дателен падеж за направление, които са засвидетелствани в старобългарските паметници:

1. Такива, в които в ДП стои съществително нарицателно, обозначаващо неодушевен предмет. Тук е необходимо да се посочи, че тези конструкции са адвербиализирани в по-голяма или по-малка степен, затова примерите за тях са малко (а в основно разглежданите от мен текстове изобщо липсват).
2. Конструкции с форма в ДП на съществителни имена, маркиращи лица, към които е насочено движението (Hodova, 1963, p. 98). В това свое изследване използвам именно тази класификация.

При сравняването/съпоставката на употребата на конструкции с определени падежни форми не бива да се пропуска още един аспект, който би могъл да окаже влияние върху резултатите – разликата в периодизацията на двата разглеждани езика и различното време на създаване, превод, поява на включваните в отделните изследвания текстове. В статията това е много съществено – и двата основно разглеждани паметника са от XIV в., но за чешкия език това е старочешки период (периодизация по М. Mladenova, 2000, p. 40 – 113), а за българския е среднобългарски (периодизация по К. Mirchev, 1978, p. 9 – 11).

Дателен падеж за направление в старочешки

В Историческата граматика на Ян Гебауер са изброени многобройни примери за безпредложен ДП, описани като „цел, към която се носим или стигаме чрез извършване на движение в пространството“ (Gebauer, 1929, p. 370). Ето някои от тях, които са релевантни на разглежданата тема и глаголите в тях изразяват движението по конкретен начин:

aj král tvój jde tobě (Hus.Post. 3^b), *(rytier) aby dvoru královu pěš i jezden přišel* (GestaKl. 52), *odsud vstáti a svým bratřím se bráti* (Baw. 212), *bieše se stěně podepřela* (Otc. 477^b), „*počě spáti dřevu se kloně*“ (Alx. 734), „*s bratrem chodě, nevěrnému skutku hodě, dotad se s ním vodú kropí až ho utopí*“ (JidDrk.89), (Gebauer, 1929, pp. 370 – 371).

Примерите се отнасят и към двете групи – конструкции, в които в ДП стои съществително нарицателно, и синтагми с форми на ДП, маркиращи лица.

Основен източник на ексцерпция за старочешки в настоящата статия е текстът на Хрониката на така наречения Далимил (по-нататък Далимилова хроника), произведение на старата чешка литература, запазено в пълния си обем от 5569 стиха. Както вече беше посочено по-горе, някои езиковеди (Галис, Станишева) поставят под съмнение значението за безпредложна функция за направление на ДП поради близостта ѝ с ДП за предназначение. Повечето открити в текста на Далимиловата хроника примери показват именно такова състояние на „*псевдопространственост*“, тъй като включват в конструкцията си глагол за движение, но семантиката им попада в полето на ДП в полза/вреда, за предназначение. „*než těmto chlapóm bradatým na milost jíti!*“ (Dal. 11), „*jide jemu u pokoru*“ (Dal. 26), „*že ciesařovi jedú liudie na pomoc*“ (Dal. 49), „*Proto syn otci v pokoru jide*“ (Dal. 53), „*Kněz s svými pomocníky otci na milost jide*“ (Dal. 80), „*Prostřed Sas přijide knězi dětinná vnada*“ (Dal. 52).

Двата примера с глагола *jíti*, които биха могли да бъдат отнесени към безпредложно значение на ДП за направление, са:

„*Ač ti se jemu, kdy podejde*“ (Dal. 8), „*Prostřed Sas přijide knězi dětinná vnada*“ (Dal. 52)

Тези примери се отнасят единствено към групата на конструкциите ДП, маркиращ лица, към които е насочено действието.

В Далимиловата хроника, разбира се, безпредложните конструкции се редуват с предложни, например:

k + Dativ

„*k trůbě nemeškájte jíti*“ (Dal. 34), „*Kněz k němu jíti chtieše rád*“ (Dal. 38), „*umysli dříve do Uher k synu jíti*“ (Dal. 97), „*Vstav na modlitvu, k cěrkvi jdieše*“ (Dal.30), „*jeho ciesařová k němu jdieše*“ (Dal. 47), „*Když král k ciesařovi jdieše*“ (Dal. 83), „*Také k ženám jdieše Vlastin list*“ (Dal. 11),

do + Genitiv

„*musí on sám do Němec jíti*“ (Dal. 63), „*počě do Čech mocně jíti*“ (Dal. 64), „*počě s velikú silú do Čech jíti*“ (Dal. 68), *a po vůli do mé země jíti*“ (Dal. 83), „*Na léto vrah český, Albrecht, do Čech počě jíti*“ (Dal. 101)

v, na + Akuzativ

„*pak na vévodu sami nesměli jíti*“ (Dal. 81) „*podle dievčie rady chtiechu v hrad jíti*“ (Dal. 12), „*Když Ctibor na smrt jdieše*“ (Dal. 84), „*Uhři na ně silně jdiechu*“ (Dal. 62), „*A když Čechy v klášter jdiechu*“ (Dal. 42), „*Král Vaněk, jda na vojnu*“ (Dal. 98)

Въз основа на изброените примери могат да бъдат направени следните изводи.

1. В старочешките текстове има конструкции с безпредложен ДП за направление с глагола *jíti* или други глаголи и техни форми, изразяващи движение, но тези, които могат да бъдат отнесени безпрекословно към ДП за направление, са сравнително редки. Срещат се примери за „псевдопространствено“ значение, в които присъстват форми на глагол за движение, но семантиката е за предназначение.

2. Релевантните синтагми се отнасят основно към групата синтагми с форма в ДП на съществителни имена или местоимения, маркиращи лица, към които е насочено движението, и по рядко с форма в ДП на съществителни нарицателни.

3. „Контекстът“ на безпредложните конструкции е сравнително беден, което би могло да е маркер за петрифицирани обичайни изрази, които Галис определя като неизменно повтарящи се в религиозни текстове и заимствани от такива в произведения на светската литература, каквото е Далимиловата хроника (Galīs, 1963, p. 112).

4. Различна е картината при примерите за глагол *jíti* с предлог – к + ДП, до + РП, в, на + ВП, те включват и съществителни нарицателни, названия на народности, институции, като в случаите на одушевени съществителни и народности преходът е към конструкции к + ДП, до + РП, а при неодушевените преобладава в, на + ВП.

Макар примерите да не са достатъчно на брой, за да бъде направен сигурен извод, би могло да се обобщи, че конструкциите с ДП за направление в старочешки следват общата посока на замяна на безпредложните конструкции с предложни такива, което е определяно като „един от най-важните процеси в историята на славянските езици, които са довели до съществени промени в синтактичната им система“ (Stanisheva, 1964, p. 101). В подкрепа на това твърдение е и синтаксисът на съвременния чешки език, в който конструкциите с глагола *jít* винаги включват предлог.

Дателен падеж за направление в среднобългарски

Примерите за среднобългарски са ексцерпирани от Троянската повест – текст, който се намира в Манасиевата летопис – средновековен писмен паметник, датиран около 1345 г. Преводът на текста е направен по времето на цар Иван-Александър от оригинала – хрониката на византийския писател Константин Манасий. В качеството си на „единственият сравнително дълъг текст, чийто език рязко се отличава от традиционния език на останалите среднобългарски паметници“ (Geshev, 1991, p. 21), Троянската повест е основно изследвана от езиковедите. Въз основа на него те търсят доказателства за разволя на българския език от синтетизъм към аналитизъм и състоянието, в което същият се намира към XIV в.

Особено интересно е твърдението на К. Мирчев, според когото текстът на Троянската повест предлага сравнително чести безпредложни конструкции с ДП от съществителни имена при глаголи за движение. Той посочва, че „тези съчетания са изключително редки в старобългарските паметници, те остават редки и в по-късните среднобългарски паметници. Троянската повест е единственият среднобъл-

гарски паметник, който ни ги предлага в значителен брой“ (Mirchev, 1968, p. 379). Опирайки се на класификацията, използвана от Ходова, разделяща безпредложните конструкции с ДП на две групи – условно наречени 1. от нарицателни и 2. от собствени, в разглеждания текст открих единствено такива, които се отнасят към втората група – конструкции с форма в ДП на съществителни имена, маркиращи лица, към които е насочено движението. За да бъде спазена реципрочност по отношение на примерите, попадащи в ареала на изследвания въпрос, и тук включвам единствено синтагми, в които има глаголи, изразяващи движението по конкретен начин.

Примерите от Троянската повест са следните:

И пондоста *инѣмзи пророунѣамъ* (Тр. V 46'), Н она *прѣнде тронскѣмъ госпождамъ* (Тр. V 47), н *донде Клатомерицрнцн царнцн* (Тр. V 50'), н понде в горѣ *Калканушѣ ковачю* (Тр. V 56в), *прѣблжн сѣ тронскѣмъ госпождамъ* (Тр. V 61'), *Въ дѣнь тѣн прнде глас Менѣлаоушю царю* (Тр. V 48).

Заедно с посочените безпредложни конструкции в текста на Троянската повест се срещат и предложни съчетания, най-често с предлог *к* + ДП, например:

н *възвратн ѣ къ отцоу ен* (Тр. V 55), *прнде Пелеша госпожда къ Агамену царю* (Тр. V 56), *полтъ его въведе въ полатѣ царскѣ къ еленѣ царнцѣ* (Тр. V 52), *поустнста ѡба царѣ оурекшеша къ ацнлешюу* (Тр. V 60), *протнѣ не нсходн Менѣлаоушюу царю* (Тр. V 56) на + ВП

и *доиде на фарижа (алѣзандѣра и нача сѣ карати съ нимъ* (Тр. V 56), и *поиде на еленѣ црѣцѣ карати сѣ с нѣѣ* (Тр. V 2)

Изброените примери водят до следните заключения:

1. Безпредложен ДП за направление от глаголи за движение и производните им е сравнително добре представен в текста на Троянската повест – 7 примера в текст, който е значително по-кратък от основно разглеждания за старочешки.

2. Безпредложните конструкции са единствено с форма в ДП на съществителни имена, маркиращи лица.

3. Обкръжаващият контекст е „по-пъстър“ в сравнение със старочешкия текст – синтагмите са по-богати, включват прилагателни, показателни местоимения, самите форми на глагола са по-разнообразни. В този смисъл не може да се касае за „заимствани“ от религиозни текстове петрифицирани конструкции.

4. При анализа на предложните конструкции следва да се посочи, че контекстът не се различава от този на безпредложните конструкции, т.е. не може да се търси разлика в семантичния нюанс.

Сравнение между безпредложен ДП за направление в старочешки и среднобългарски

Очаквано, старочешки и среднобългарски език имат и сходства, и разлики по отношение на безпредложните конструкции с ДП за направление. Общите черти са обусловени от единния произход на разглежданите езици, а разликите – от пътя, по който поемат в езиковото си развитие.

Безпредложен ДП за направление не е „предпочитаният“ начин за изразяване на насоченост на действието – примерите и на двата езика са по-скоро редки, има преписи, в които в същите конструкции присъства предлог. В старочешки обкръжаваният контекст е еднообразен, вероятно в резултат от привнасяне от религиозни текстове.

И в двата езика безпредложен ДП за направление се среща основно в синтагми с форма в ДП на съществителни имена, маркиращи лица, към които е насочено движението. Това е особеност, която е маркирана от повечето езиковеди с изследвания по темата – Станишева, Галис, Ходова.

И в старочешки, и в среднобългарски се наблюдава тенденция към замяна на безпредложните конструкции с предложни, която е част от общата посока на развитие на всички славянски езици.

Благодарности и финансиране

Настоящата статия беше представена като доклад на XVII международен конгрес на славистите в Париж. Изказвам благодарността си за финансовата подкрепа на проекта SUMMITT на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, с чието съдействие се осъществи участието ми в него.

ЛИТЕРАТУРА

- Бернщейн, С. Б. (1958). *Творительный падеж в славянских языках*. Издательство академии наук СССР.
- Виноградов, В. В. (1947). *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР.
- Галис, А. (1963): Дателный падеж направления в славянских языках. *Scando-slavica*, IX, 104 – 122.
- Гешев, В. (1990). Аналитизъм, безпадежност, изолация, деграматикализация. *Български език*, (4), 293 – 306.
- Гешев, В. (2000). За падежното значение в среднобългарския превод на Троянската повест. *Acta Palaeoslavica*, 1, 63 – 75.
- Дуйчев, И. (1988). *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии в славянских литературах*. БАН.
- Любенова, Е. (2006). *Семантика на творителния падеж в горнолужички език*. Издателство Макрос.
- Мирчев, К. (1968). За синтетизма в Троянската повест. *Български език*, (4–5), 373 – 385.
- Мирчев К. (1978). *Историческа граматика на българския език*. Наука и изкуство.

- Младенова М. (2000). *История на славянските езици, т. 1, Западни славяни*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Мразек, Р. (1964). *Синтаксис русского творительного: (структурно-сравнительное исследование)*. Státní pedagogické nakladatelství
- Радичева, М. (2013). *Значение на падежните грамеми в старочешки в сравнение със среднобългарски*. Полиграфюг.
- Станишева, Д. (1964). Беспредложный дателъный и винительный локальной функции в славянских языках. *Известия на Института по български език*, 11.
- Станишева, Д. (1966). *Винительный падеж в восточнославянских языках*. Болгарская академия наук.
- Станишева, Д. (1981). Падежът като граматична и семантична категория. (Към въпроса за специалните признаци на аналитизма в българския език). *Развитие на българския език от IX до XX в.*, 95 – 102.
- Ходова, К. И. (1963). *Система старославянского языка*. Издательство академии наук СССР.
- Daňhelka, J. et al. (1988). *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, sv. 1, 2. Akademika.
- Gebauer, J. (1929). *Historická mluvnice jazyka českého*, díl IV. Skladba.

Acknowledgements and Funding

This article was presented as a report at the XVII International Congress of Slavists in Paris. I would like to express my gratitude for the financial support of the SUMMITT project of Sofia University "St. Kliment Ohridski", with whose assistance my participation in it was possible.

REFERENCES

- Bernshteyn, S. B. (1958). *Tvoritelynyy padezh v slavyanskikh yazaykakh*. Izdatelystvo akademii nauk SSSR.
- Daňhelka, J. et al. (1988). *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, sv. 1, 2. Akademika.
- Duychev, I. (1988). *Srednebolgarskiy perevod khroniki Konstantina Manasii v slavyanskikh literaturakh*. BAN.
- Galis, A. (1963). Datel'nyy padezh napravleniya v slavyanskikh yazykakh. *Scando-slavica*, IX, 104 – 122.
- Gebauer, J. (1929). *Historická mluvnice jazyka českého*, díl IV. Skladba.
- Geshev, V. (1990). Analitizam, bezpadezhnost, izolatsiya, degramatikalizatsiya. *Balgarski ezik*, 4, 293 – 306.
- Geshev, V. (2000). Za padezhnoto znachenie v srednobalgarskiya prevod na Troyanskata povest. *Acta Palaeoslavica*, 1, 63 – 75.

- Mirchev, K. (1968). Za sintetizma v Troyanskata povest. *Balgarski ezik*, 4 – 5, 373 – 385.
- Mirchev K. (1978). *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Nauka i izkustvo.
- Mladenova M. (2000). *Istoriya na slavyanskite ezitsi, 1, Zapadni slavyani*. Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Radicheva, M. (2013). *Znachenie na padezhnite gramemi v starocheshki v sravnenie sas srednobalgarski*. Poligrafyug.
- Stanisheva, D. (1964). Bepredlozhnaya datel'naya i vinitel'naya lokal'naya funktsii v slavyanskikh yazaykah. *Izvestiya na instituta po balgarski ezik*, 11.
- Stanisheva, D. (1966). *Vinitel'naya padezh v vostochnoslavyanskikh yazaykah*. Bolgarskaya akademiya nauk.
- Stanisheva, D. (1981). Padezhat kato gramatichna i semanticna kategoriya. (Kam vaprosa za spetsialnite priznatsi na analitizma v balgarskiya ezik). *Razvitie na balgarskiya ezik ot LX do XX v.*, 95 – 102.
- Dative Case Expressing Direction in Middle Bulgarian and Old Czech Language: Non-Prepositional versus Prepositional Use.

DATIVE CASE EXPRESSING DIRECTION IN MIDDLE BULGARIAN AND OLD CZECH LANGUAGE: NON-PREPOSITIONAL VERSUS PREPOSITIONAL USE

Abstract. The article is devoted to one of the semantic uses of the dative case – dative expressing direction in Middle Bulgarian and Old Czech – with particular emphasis on its non-prepositional use, regarded as more archaic, which is contrasted with prepositional usage. The study surveys selected interpretations of the meanings of the dative case as proposed in different case theories and classifications. The core of the comparison is based primarily on examples drawn from two fourteenth-century texts – the **Tale of Troy** and the **Chronicle of the so-called Dalimil** – supplemented by other relevant examples from historical grammars of the two languages. The main conclusions of the analysis are that (a) the use under consideration is better attested in Middle Bulgarian; and (b) in both languages a shift from non-prepositional to prepositional constructions can be observed, a process identified as one of the most significant developments in the Slavic languages, leading to a substantial reorganization of their syntactic systems.

Keywords: Dative case; Middle Bulgarian; Old Czech; directional semantics; locative function

✉ **Dr. Maya Nikolaeva Radicheva, Assist. Prof.**
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Faculty of Slavic Studies,
Sofia, Bulgaria
E-mail: maya.radicheva@slav.uni-sofia.bg